

MAREK ŻYROMSKI

ELITY POLITYCZNE W ZWIĄZKU RADZIECKIM

Analiza systemu radzieckiego była i częściowo nadal jest dokonywana w oparciu o różne orientacje metodologiczne i podejścia metodyczne. Jednym ze stosowanych ujęć jest socjologiczna teoria elity, starająca się wyjaśnić układ władzy w Związku Radzieckim. Zadaniem niniejszego szkicu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy i na ile koncepcja elity jest adekwatna dla przedstawienia funkcjonowania systemu radzieckiego. Pojęcie elity często pojawia się w nagłówkach prac zachodnich (zwłaszcza amerykańskich), poświęconych Związkowi Radzieckiemu¹. Niejednokrotnie jednak (nie dotyczy to na szczęście prac cytowanych w przypisie 1), słowo "elita" występuje jedynie jako ozdobnik - bez odniesienia do związanej z tym pojęciem, koncepcji socjologicznej. Jeżeli nawet uwzględnia się socjologiczną teorię elity, te już niezwykle rzadko wskazuje się na, wybrane przez badacza, ujęcie tej teorii. Zapomina się przy tym, iż koncepcja ta nie jest bynajmniej jednorodna i przykładowo ujęcie teorii elity przez jej prekursorów (V. Pareto, G. Mosca), różni się wyraźnie od ujęcia przez badaczy anglosaskich (H. D. Lasswell, Ch. W. Mills)². Tym bardziej więc wydaje się zasadne zanalizowanie możliwości stosowania socjologicznej teorii elity do badania społeczeństwa typu radzieckiego.

Socjologiczna teoria elity politycznej wskazuje, najogólniej rzecz biorąc, na dominację zorganizowanej, homogenicznej grupy przywódczej, nad heterogeniczną masą. Niewątpliwie i na tzw. "pierwszy rzut oka", świetnie nadaje się ona do analizy społeczeństwa radzieckiego. W wyniku rewolucji Październikowej, grupa czołowych przywódców partyjnych uzyskała ogromną władzę — nie tylko polityczną, ale również ekonomiczną i ideologiczną,

Szereg cech grupy panującej (występujących z różnym nasileniem w różnych okresach historii ZSRR), wskazuje na jej elitarny charakter: wysoka integracja, utrudniona rekrutacja nowych członków, ogromny dystans społeczny od reszty społeczeństwa, rozbudowany system przywilejów, poczucie przynależności grupowej itd. Dominująca rola elity urzędników partyjno-Państwowych w systemie radzieckim, wskazuje jednocześnie na wagę badań . ^ą grupą osób. Zrozumienie zasad kierujących doбором członków elity; wyjaśnienie metod awansu, wzajemnych powiązań i zależności — ma kluczowe znaczenie dla poznania funkcjonowania systemu radzieckiego. Rozpa-

¹ Ostatnio np. *Elites and the political power in the USSR*, ed. by David Lane, Aldershot 1988 oraz T.H. Rigby *Political Elites in the USSR. Central leaders and local cadres from Lenin to Gorbachev*, Aldershot 1990. Dostęp do bogatej literatury przedmiotu uzyskałem podczas pobytu w Londynie, za który chciałbym bardzo serdecznie podziękować Fundacji Lanckorońskich z Brzezia.

² Por. M. Żyromski, *Socjologiczna teoria elity*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny z. 3/1984, s.267-278

trzenia wymaga również zróżnicowanie ujęcia diachronicznego (przemiany elity władzy w różnych okresach historii ZSRR) oraz synchronicznego (różne poziomy występowania elity).

Socjologiczna teoria elity politycznej powstała w dużej mierze, podobnie jak system stratyfikacyjny Maxa Webera, jako polemika z marksowskim, klasowym ujęciem struktury społecznej. Kwestia tych relacji mogłaby stanowić, rzecz jasna, przedmiot osobnych rozważań; należy jednak w tym miejscu wskazać na niektóre podstawowe rozróżnienia. Wykorzystywanie pojęcia "klasa społeczna" zakłada dominację ekonomicznej sfery działalności i przewagę stosunków gospodarczych jako podstawy wyróżnienia danej grupy społecznej. W socjologii anglosaskiej stosuje się też pojęcie "klasa rządząca" (ruling class), które łączy ze sobą sferę gospodarczą i polityczną oraz zakłada pochodzenie dominacji politycznej od wyzysku ekonomicznego. Natomiast "studium elit koncentruje się na konfiguracji ludzi wpływowych, umieszczonych w głównych instytucjach społeczeństwa"³. Cytowany w tym miejscu David Lane, wskazuje dalej na szczególną przydatność koncepcji Ch. W. Millsa do analizy społeczeństwa typu radzieckiego. Mills uważał, iż jednolita elita władzy (power elite) integruje najważniejsze instytucje państwa. Ujęcie to może być przeciwstawione koncepcji "pluralistycznych elit" (pluralistic elites), gdzie różne grupy sprawowały władzę w oparciu o różne kryteria (K. Mannheim, S. Keller i inni). Oczywiście system radziecki ze swą zasadą nomenklatury i wszechwładzą jednej partii, bezsprzecznie lepiej odpowiada koncepcji jednolitej elity władzy niż założeniu o różnych źródłach władzy.

Z występowaniem elity mamy do czynienia na różnych poziomach organizacji społecznej — istnieje elita polityczna ogólnopństwowa, jak i elita działająca na szczeblu lokalnym. Zdaniem Millsa, elita władzy obejmowała by osoby, podejmujące decyzje, pociągające za sobą skutki w skali przynajmniej ogólnokrajowej⁴. Pojęcie elity powinno być więc każdorazowo zrelatywizowane w stosunku do organizacji społecznej danego państwa. "Sowiecka elita polityczna w jej najszerszym rozumieniu może być identyfikowana z ogółem członków partii a w najwęższym sensie z członkami Biura Politycznego Komitetu Centralnego Partii"⁵. Można jednak chyba polemizować z poglądem, że ogół członków Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego tworzył elitę - nawet w jej najszerszym zrozumeniu. Do partii, w szczytowym okresie jej rozwoju, należał prawie co dziesiąty mieszkaniec ZSRR. Podczas 26-tego zjazdu w 1981 roku KPZR liczyła prawie 17,5 mln członków i kandydatów⁶. Niewątpliwie większość z nich traktowała przynależność do partii jedynie instrumentalnie, licząc na awans w pracy, uzyskanie mieszkania itd. Jednak jedynie część z nich, w ramach systemu nomenklatury, otrzymała oficjalną desygnację na stanowiska w administra-

³ David Lane, *Ruling Class and Political Elites: Paradigms of Socialist Societies*, w: *Elites and the political power in the USSR*, ed. by David Lane, Aldershot 1988, s. 4.

⁴ Ch. W. Mills, *Elita władzy*, Warszawa 1961, s. 22.

⁵ T. H. Rogby, *Political Elites*, s. 14.

⁶ Michał Heller i Aleksander Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego*, London 1987 Polnia Book Fund, t. 2, s. 163.

cji państwa. Dopiero bycie urzędnikiem, różnego stopnia i szczebla, dawało dostęp do przywilejów i władzy. Pod tym względem niewiele zmieniło się w Rosji od czasów gogolowskiego "Rewizora", czy spostrzeżeń markiza de Custine. Stąd, elitę w najszerszym rozumieniu, należałoby — jak się wydaje — łączyć z grupą urzędników, działających w organizacjach gospodarczych, administracji, "dobrowolnych" zrzeszeniach czy w samej partii. Według przeprowadzonego w 1970 roku powszechnego spisu ludności, tzw. "warstwa kierownicza" (z sekretarzami podstawowych organizacji partyjnych włącznie), liczyła nieco ponad 400 tys. osób a więc 0,35% ludności kraju⁷. Trudno uznać natomiast za elitę 10% ludności państwa! Dla porównania, podobny odsetek ludności stanowiła szlachta w przedrozbiorowej Polsce. Również i w tym wypadku nie można automatycznie każdego szlachcica uznać za członka elity. Przedstawiciele tzw. "szlachty gołoty" (określenie dobitnie wskazuje na ich stan posiadania a raczej nieposiadania), szczególnie liczni na Mazowszu, nie tworzyli elity nawet na szczeblu lokalnym.

W Związku Radzieckim, obok szczebla lokalnego - obejmującego najliczniejszą grupę członków elity - występował również szczebel rejonowy i ogólnopaństwowy. Szczebel pośredni, pomiędzy lokalnym i ogólnopaństwowym, zajmowali członkowie republikańskich i regionalnych komitetów partyjnych. Pozycja pierwszego sekretarza komitetu regionalnego czy republikańskiego stanowiła najczęściej odskocznię do dalszej kariery w centralnych organach partii. "Analiza karier członków Biura Politycznego z roku 1971 pokazuje, że 2/3 z nich spędziło co najmniej 5 lat jako regionalni lub republikańscy pierwsi sekretarze partii, zanim awansowali do poważniejszych stanowisk w centrum".⁸ Szczególnie uprzywilejowani w dalszych awansach byli sekretarze organizacji partyjnych z rejonów republiki rosyjskiej (RSFSR). Z kolei w republikach nierosyjskich zasadą był wybór Pierwszego sekretarza spośród ludności lokalnej, ale zawsze drugim sekretarzem był Rosjanin. Tradycja ta, zapoczątkowana przez Stalina, funkcjonowała jeszcze za rządów Gorbaczowa⁹.

Polityczna elita ogólnopaństwowa, podejmująca decyzje w skali całego Związku Radzieckiego, obejmowała niewielką grupę osób. Z reguły za polityczną elitą w ZSRR uważano około trzystu członków Komitetu Centralnego Partii. W praktyce, grono osób sprawujących rzeczywistą władzę, było jednak dużo węższe. Biografie chyba już ostatniej partyjnej elity radzieckiej lutego 1988 roku obejmują zaledwie 42 osoby: członkowie Biura Politycznego szefowie departamentów Komitetu Centralnego i sekretarze Komitetu centralnego¹⁰. Radziecka elita ogólnopaństwowa jest również najlepiej znana i sprezentowana w dostępnych materiałach źródłowych. Właśnie ten najwyższy szczebel elity może być więc zanalizowany w ujęciu diachronicznym ujmując chronologicznie przemiany elity władzy w ZSRR.

W Jednym krótkim szkicu można jedynie zasygnalizować pewne trendy rozwojowe radzieckiej elity władzy. Liczba bolszewików (członków WKP),

⁷ M. Heller, A. Niekricz, op. cit. s. 255.

⁸ T.H Rigby ' *Politiical Elites*, s. 220.

⁹ Thane Gustafson, Dawn Mann, *Gorbachev and the Circular Flow of Power*, w: *Elites and the political power*, s.34.

¹⁰ *Elites and the political power*, s. 74 - 95.

z których wywodziła się ogólnopaństwowa czy regionalna elita władzy, była początkowo bardzo skromna. "W roku 1905 było tylko 8400 bolszewików"¹¹, a na początku 1917 roku ich liczba osiągnęła zaledwie około 23600 osób. Momentem przełomowym było niewątpliwie uchwycenie władzy, co zaznaczyło się wzrostem liczby członków partii do około 400 tysięcy. Wspomnieć należy młody wiek ówczesnej elity (średnia około 30 lat), co jest zjawiskiem charakterystycznym i dla innych elit rewolucyjnych (np. okres rewolucji francuskiej). W radzieckiej elicie władzy było bardzo mało kobiet — dopiero w końcu lat 20-tych stworzono specjalne instytucje, w których "ustawiano" żony bossów partyjnych (Komisariat Edukacji, Instytut Marksa i Engelsa).

Wbrew hasłom głoszonym podczas rewolucji październikowej, początkowy skład radzieckiej elity władzy daleki był od robotniczo-chłopskiego ideału. Do partii przyjmowano głównie ludzi wykształconych, a przynajmniej umiających czytać. Wśród delegatów na zjazd partii w 1917 roku aż 1/3 osób legitymowała się wyższym wykształceniem (w 1922 - 13%). Należy przy tym zauważyć, że w Rosji odsetek osób o wyższym czy średnim wykształceniu był bardzo niewielki i w roku 1913 wynosił około 0,2% (290 tys. spośród 159 mln). Początkowo bardzo mało było robotników w Komitecie Centralnym partii; wprawdzie potem ich liczba wzrosła (44% w 1922 r.), ale wtedy już realną władzę uzyskało Biuro Polityczne, zdominowane przez przedstawicieli inteligencji. W okresie władzy Lenina, procentowy udział Rosjan w elicie odpowiadał ich udziałowi w całym państwie (około 50%) — stopniowo zaczął jednak zaznaczać się trend przewagi Rosjan. Udział innych grup etnicznych w radzieckiej elicie władzy był już jednak różny. Szczególnie nadreprezentowani byli Żydzi (2% ludności a 14 - 17% delegatów na kongresy partyjne), kosztem na przykład Białorusinów (odpowiednio: 20% a 3 - 4%). Prawie 1/4 członków elity z 1921 roku, zajmowała przed pierwszą wojną światową różne pozycje w biurokratycznym zarządzie carskiego imperium. Stanowiło to niewątpliwie znaczący element ciągłości pomiędzy starą a nową elitą polityczną.

Już za rządów Lenina nastąpiło "skupienie całej władzy politycznej w coraz bardziej zbiurokratyzowanej awangardowej partii, kontrolującej całość struktury społecznej poprzez swą wszędzie przenikającą nomenklaturę"¹². W początkowym okresie władzy radzieckiej zapoczątkowane zostały dwa zjawiska, występujące z różnym nasileniem przez cały czas istnienia ZSRR. Bardziej zinstytucjonalizowane zjawisko to tzw. system nomenklatury. System ten obejmował desygnację, przez przedstawicieli naczelnych władz partii komunistycznej (szczególnie sekretariat Komitetu Centralnego), osób na wszystkie, liczące się stanowiska w państwie. Liczba pozycji obsadzonych w ten sposób rosła bardzo szybko; w 1926 roku Komitet Centralny decydował już o obsadzie ponad 5500 stanowisk. System nomenklatury obejmował również urzędy formalnie obieralne, o ile tylko miały one poważniejsze znaczenie dla zarządu państwa czy poszczególnych republik. System nomenklatury został znacznie rozwinięty w okresie rządów Stalina

¹¹T. H. Rigby, *Political Elites*, s. 16.

¹²Zbigniew Brzeziński, *Wielkie bankructwo. Narodziny i śmierć komunizmu w XX wieku*, Paryż 1990, s.26

- w ramach każdej z republik po kilka tysięcy stanowisk było przydzielanych w ten sposób (np. Gruzja 7947 w 1952 r.). Drugie charakterystyczne, choć niestety gorzej uchwytnie w źródłach zjawisko, to panowanie patronatu i nepotyzmu wśród radzieckiej elity władzy. Oba wskazane zjawiska były zresztą ze sobą ściśle powiązane. Urzędnicy, mianowani w myśl zasady nomenklatury, mieli tendencję do tworzenia zamkniętych kręgów i klik oraz promowania swych krewnych i bliskich przyjaciół. Ważnym spoiwem tych związków nieformalnych był bardzo często alkohol. Również w okresie post-stalinowskim, kiedy wykształcenie i umiejętności członków elity zyskały nieco większe znaczenie, rola tego rodzaju patronatu pozostała dominująca¹³.

Stalin do perfekcji doprowadził funkcjonowanie systemu nomenklatury i praktyczną wszechwładzę partii w państwie. Równocześnie jednak, z powodu powtarzających się okresowo "czystek" i procesów pokazowych, a także panującej ciągle atmosfery podejrzliwości, członkowie elity poddani byli stałej presji psychicznej. Niezwykle obrazowo ujął to później Chruszczow: "Zdarzało się niejednokrotnie, że człowiek przychodził do Stalina, na jego zaproszenie, jako przyjaciel. I kiedy siedział i rozmawiał ze Stalinem nie siedział, gdzie potem zostanie posłany — do domu czy do więzienia"¹⁴. Pomimo szeregu czystek (zwłaszcza w latach 1937 - 38), stosunkowo mało ucierpeli najbliżsi i najstarsi stażem współpracownicy Stalina. Niemniej czystki te stanowiły niewątpliwie najbardziej dramatyczne doświadczenie w historii radzieckiej elity władzy. "Fakt, że rządząca elita dała się zlikwidować nie stanowiąc żadnego oporu, nie miał precedensu w historii"¹⁵. Autor wyjaśnia tę samobójczą uległość Komitetu Centralnego splotem kilku czynników, takich jak:

- sięgająca jeszcze lat 20-tych tradycja czystek w szeregach partyjnej góry;
- rozpowszechnione przekonanie, że nie można było wystąpić przeciw Stalinowi nie narażając na niebezpieczeństwo systemu komunistycznego;
- czysto ludzka nadzieja, że to inni padną ofiarą czystek.

Dodać do tego można efekty, prowadzonej od wielu lat przez Stalina, polityki skłócania wszystkich ze wszystkimi - w myśl zasady **divide et impera**. Stopniowo Stalin zapewnił sobie również pozycję człowieka niezastąpionego, Aparat władzy zmienia się jak w kalejdoskopie: wczorajsi bohaterzy stają się dzisiejszymi zdrajcami i wrogami"¹⁶. Przyszłe ofiary Stalina nie podejmowały z reguły żadnych środków ostrożności ani nie próbowały się ukryć. Poczucie zupełnej bezsilności wobec wszechobejmującego państwa ogarnęło już wówczas nie tylko doły partyjne, ale i najlepiej poinformowanych członków elity. "Gdy nie było wiadomo, kto będzie następną ofiarą, każdy mógł mieć nadzieję, że on sam będzie oszczędzony, co skłaniało do współpracy ze Stalinem. Niepewność była składnikiem terroru"¹⁷. Zdaniem Leszka Kołakowskiego, właśnie nasile-

¹³ William M- Reisinger, John P. Willerton jr., *Elite Mobility in the Locales: Towards a Modified Patronage Model w Elites and the political power.*

¹⁴ Cyt. T. H. Rigby, *Political Elites*, s. 147.

¹⁵ Adam B. Ulam, w: *Stalin i Stalinizm. Rozmowy Gorge'a Urbana*, London 1987 Polonia Book Fund, s. 93.

¹⁶ Ulam op.cit., s. 96.

¹⁷ A- Ulam, op.cit., s. 119.

nie terroru spowodowało, iż stalinizm nie mógł przeżyć Stalina - "sowiecki *establishment* zadbał o to, by nie obarczyć się innym dyktatorem tego samego rodzaju"¹⁸.

W czasie rządów Stalina diametralnie zmienił się skład społeczny radzieckiej elity władzy. W okresie władzy Lenina kierownictwo partii bolszewickiej składało się głównie z rewolucjonistów, pochodzących z inteligencji i klasy średniej. Stalin natomiast zebrał wokół siebie osoby, wywodzące się prawie wyłącznie z rodzin robotniczych i chłopskich, które właśnie jemu zawdzięczały swój awans społeczny. Jedynie niewielu członków Biura Politycznego walczyło podczas drugiej wojny światowej. Po wojnie Biuro Polityczne przestało być monolitem i rozpadło się na rywalizujące ze sobą grupy. "Stalin zręcznie manipulował konkurującymi ze sobą ugrupowaniami, czasem je pobudzał, czasem osadzał, ale nigdy nie wypuszczał steru władzy z rąk"¹⁹. Kiedy w latach 1947 - 1949 Stalin przeżył kilka udarów mózgu, nasiliły się: jego nieufność i podejrzliwość a oskarżenia o działalność kontrrewolucyjną i spiskową zataczały coraz to szersze kręgi (wtedy to m.in. aresztowano żonę Mołotowa). Podczas dziewiętnastego zjazdu partii (październik 1952 r.) na miejsce Biura Politycznego i Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego, powołano Prezydium Komitetu Centralnego, składające się z 25 członków i 11 ich zastępców. Wprawdzie Stalin najwyraźniej dążył do odnowienia kierownictwa partii, to aż 60% członków Komitetu Centralnego utrzymało swe pozycje. Do dużego znaczenia doszli natomiast sekretarze obwodowych komitetów partyjnych. Już następnego dnia po śmierci Stalina postanowiono usunąć z kierownictwa partii wszystkich "nowoprzybyłych" a Prezydium Komitetu Centralnego znacznie zredukowano (do 10 członków i 4 zastępców).

Chruszczow, po swym dojściu do władzy, nie przeprowadzał wprawdzie procesów pokazowych ani nie doprowadzał członków elity do śmierci — niemniej czystki przez niego przeprowadzone były równie gruntowne, jak w okresie Stalina. Jeszcze przed słynnym dwudziestym zjazdem (luty 1956 r.) Chruszczow usunął większość (45 z 84) pierwszych sekretarzy republikańskich i regionalnych komitetów partyjnych. Jednak, w przeciwieństwie do czasów stalinowskich, Chruszczow usuwając swych przeciwników lub prosto osoby niewygodne, nie powodował automatycznie ich aresztowania. Świadczy to o rosnącej stabilizacji położenia radzieckiej elity władzy, która zdecydowana była nie dopuścić do powtórzenia się praktyk poprzedniego okresu. Pod koniec 1962 doszło do podziału obwodowych i okręgowych organizacji partyjnych (obkomów i rajkomów)²⁰. W dodatku Chruszczow wywalczył wprowadzenie do statutu KPZR zasady obowiązkowej rotacji, w myśl której w wyborach do instancji partyjnych wszystkich szczebli obowiązywałaby wymiana 1/3 składu komitetów partyjnych (z wyjątkiem pierwszego sekretarza). Zasada ta oczywiście nie przetrwała upadku jej twórcy. Tym razem więc reformatorska koncepcja Chruszczowa uderzyła w poczucie sta-

¹⁸ L. Kołakowski, w: *Stalin i Stalinizm*, s. 219.

¹⁹ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, t. 2, s. 163.

²⁰ M. Heller, A. Niekricz, op.cit., s. 247.

bilizacji partyjnych elit. Wraz z innymi czynnikami (kryzys polityki rolnej, napięte stosunki z Chinami i USA), wzmacniało to neostalinowskie tendencje na szczytach radzieckiego aparatu partyjno-państwowego i w efekcie doprowadziło do upadku Chruszczowa (październik 1964 r.). Decyzję o usunięciu Chruszczowa z Komitetu Centralnego i z funkcji pierwszego sekretarza podjęto jednomyślnie; po prostu na posiedzenie nie zaproszono tych członków Komitetu Centralnego, którzy mogliby wyrazić sprzeciw.

Charakterystycznym zjawiskiem epoki rządów Breżniewa, był proces starzenia się radzieckiej elity władzy. Początkowo wprawdzie średni wiek członków Biura Politycznego podniósł się raczej nieznacznie (1951 r. - 56 a 1971 r. - 61 lat). O ile jednak "w 1965 mniej niż 1/5 pierwszych sekretarzy miała ponad 55 lat, to w roku 1976 wiek ten osiągnęła więcej niż połowa tej grupy"²¹. Radziecka elita władzy przekształcała się stopniowo, w czasach Breżniewa, w stabilną oligarchię. W okresie tym wprowadzono w praktyce zasadę, iż przedstawiciele ogólnopanstwowej elity władzy, przed dostaniem się na ten poziom, musieli spędzić jakiś czas na prowincji. W przeciwieństwie do swych poprzedników, Stalina i Chruszczowa, Breżniew dużo wolniej i ostrożniej wprowadzał swych protegowanych do kluczowych gremiów partyjnych. Proces ten można uznać za zakończony dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych. Znowu wszystkie ważniejsze decyzje podejmował wąski krąg elity władzy a "kult jednostki" znalazł swego kolejnego wodza. "Breżniew obchodził 15-lecie swoich rządów jako, w jednej osobie, sekretarz generalny KPZR, przewodniczący Prezydium Najwyższego Sowiegu ZSRR, przewodniczący Rady Obrony, naczelny dowódca Sił Zbrojnych"²². Konstytucja "breżniewowska" z 1977 roku usankcjonowała najwyższą i niepodzielną władzę partii w Związku Radzieckim: wódz partii staje się formalnie głową państwa.

Najbardziej chyba widocznym przejawem kultu jednostki w okresie Breżniewa, było zjawisko, które określić możnaby jako "orderomania". W 1979 roku na jego paradnym mundurze można się było doliczyć 60 orderów, podczas gdy marszałek G. Żuków, jeden z najwybitniejszych dowódców drugiej wojny światowej, miał 46 odznaczeń"²³. Dopiero za rządów Breżniewa klasa rządząca cieszyła się poczuciem bezpieczeństwa, pewności i stabilizacji. Równolegle rósł system przywilejów i materialnej prosperity, Praktycznie w każdej dziedzinie życia. Przedstawiciele elity nie obowiązywała ogólnozwiązkowa norma mieszkaniowa (9 m² na osobę), mieli też własne sklepy,

szpitale, ośrodki wypoczynkowe, szkoły itd. Pojawiają się dynastie polityczne a więc elita władzy utrzymywała się w kolejnych pokoleniach. Podobnie sytuacja wyglądała na szczeblu regionalnym i republikach związkowcu, gdzie jednak rangę ceniło się jeszcze wyżej a korupcja przybierała znacznie większe rozmiary niż w centrum. Sukcesja po śmierci Breżniewa (10.11.1982 r.) przebiegła gładko i spokojnie, co było ewenementem w dotychczasowej historii ZSRR. Zarówno Andropow, jak i potem Czernienko, kon-

²¹ T. H. Rigby, *Political Elites*, s. 236.

²² M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, s. 295.

²³ M. Heller, A. Niekricz, op. cit., s. 296.

tynuowali linię polityczną swego zmarłego protektora. Czernienko był pierwszym sekretarzem generalnym, który nie miał żadnego innego doświadczenia zawodowego, prócz pracy partyjnej.

Wybór Gorbaczowa na pierwszego sekretarza oznaczał przede wszystkim zmianę pokoleniową — Gorbaczow był aż o 20 lat młodszy od swego poprzednika Czernienki (urodzonego w 1911 r.). Stagnacja radzieckiej elity w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, wraz z procesem jej starzenia, niejako wymusiły gwałtowność i gruntowność zmian, dokonanych przez Gorbaczowa. Niewątpliwie każdy, kto odziedziczyłby na dłużej (pomijając efemeryczne rządy Andropowa i Czernienki), tak skostniałą elitę władzy - musiałby przeprowadzić gruntowną czystkę. Do początku 1989 roku a więc mniej niż 4 lata od wyboru Gorbaczowa na urząd pierwszego sekretarza (marzec 1985 r.), osoby przez niego wprowadzone stanowiły ponad 80% kierownictwa partii i prawie $\frac{3}{4}$ sekretarzy szczebla republikańskiego i regionalnego. "Gorbaczow na ogół łączył pochwałą kadr partyjnych z przypomnieniem, że łatwo można je wymienić, jeśli okażą się niechętnie przemianom zgodnym z duchem czasu"²⁴. Równocześnie średni wiek przedstawicieli elity obniżył się aż o 10 lat, w stosunku do końca rządów Breżniewa. Wprawdzie za rządów Stalina elita była jeszcze młodsza, to niewątpliwie skala zmian dokonanych przez Gorbaczowa wśród radzieckiej elity władzy, była największa w całej historii Związku Radzieckiego. W przeciwieństwie do poprzednich okresów, elita Gorbaczowa wyróżniała się ogromną różnorodnością karier. Niemniej, większość z nich edukację odbyło jeszcze za rządów Stalina. W okresie Gorbaczowa zaznaczył się znaczny wzrost liczby Rosjan we władzach partyjnych — $\frac{3}{4}$ członków Biura Politycznego.

Zapoczątkowana przez Gorbaczowa polityka **głasności** i **pieriestrojki** zagroziła monopolowi rządów partyjnej nomenklatury, która od czasów Breżniewa pragnęła jedynie w spokoju korzystać z owoców swej władzy. Za Gorbaczowa "zwiększenie udziału społeczeństwa w wysuwaniu kandydatów do organów samorządu terytorialnego (...) z natury rzeczy ograniczało nadzór polityczny sprawowany przez lokalne lub okręgowe komitety partyjne"²⁵. Podważenie pozycji radzieckiej elity władzy niewątpliwie walnie przyczyniło się do rozpoczęcia procesu rozpadu imperium. Wzmocniły się kręgi - bardzo nielicznych dotychczas - radzieckich dysydentów, wzrosła rola religii i cerkwi prawosławnej a przede wszystkim ujawniły się (zawsze mocno skrywane i zwalczane) konflikty narodowościowe. Oczywiście sytuacja radzieckiej elity władzy nie była jedynym (a może nawet i nie najważniejszym) czynnikiem rozpadu Związku Radzieckiego biorąc pod uwagę:

- pogłębiający się kryzys gospodarczy, wskazujący na ograniczoną niewydolność ekonomii socjalistycznej w stosunku do państw zachodnich;
- rozpad tzw. "zewnętrznego imperium", to znaczy systemu

satelitarnych

państw socjalistycznych, zapoczątkowany powstaniem ruchu Solidarności w Polsce;

²⁴Z. Brzeziński, *Wielkie bankructwo*, s. 71.

²⁵Z. Brzeziński, *op.cit.*, s. 80.

- spadek morale i znaczenia armii w państwie, wywołany nieudaną interwencją w Afganistanie oraz pogorszeniem się sytuacji materialnej i prestiżu społecznego grupy oficerów;
- wzrost samoświadomości radzieckiej inteligencji, w wyniku polityki ograniczonego otwarcia się na świat - wyjazdy zagraniczne, słuchanie zachodnich rozgłośni, czytanie obcej, a zwłaszcza polskiej prasy (znane są przykłady osób, które specjalnie dlatego uczyły się polskiego, np. J. Brodski);
- wpływ ruchów narodowościowych, szczególnie tzw. "odrodzenie islamskie", na ludność nierosyjską w republikach azjatyckich.

Wśród czynników, które wywołały upadek Związku Radzieckiego, nie należy jednak zapominać o zmieniającej się sytuacji radzieckiej elity władzy. Trudno przewidywać, jak potoczy się proces rozpadu ZSRR i czy nie zostanie on zatrzymany a nawet odwrócony. Próba przewrotu w sierpniu 1991 roku (tzw. "pucz Janajewa") a także liczne demonstracje, domagające się przywrócenia jednolitego państwa radzieckiego, wskazują - iż stosunkowo duża jest grupa osób, która straciła na upadku ZSSR.

Reasumując, system państwa radzieckiego, o wyraźnie wyodrębnionej grupie rządzącej, jaką stanowiła partyjno-państwowa nomenklatura, jest możliwy do analizy w kategoriach koncepcji elity. Badaniom poddać można zwłaszcza najwyższy poziom radzieckiej elity władzy - elitę ogólnopaństwową. Etap pośredni (elita republikańska i regionalna) a zwłaszcza poziom najniższy (elita lokalna), z powodu trudności w dostępie do źródeł, praktycznie nie poddają się badaniom empirycznym z zewnątrz. Można prześledzić natomiast, w układzie diachronicznym, najważniejsze trendy kształtowania się radzieckiej elity władzy. Niewątpliwie okresem największej prosperity tej grupy były czasy rządów Breżniewa, kiedy to członkowie elity wyróżniali się nie tylko władzą i dystansem w stosunku do reszty społeczeństwa, ale i systemem przywilejów oraz poczuciem bezpieczeństwa i stabilizacji - tak cennym po wszystkich okresu stalinowskiego. Gorbaczow, zmuszony do przeprowadzenia modernizacji systemu gospodarczo-społecznego, siłą rzeczy znalazł się w konflikcie z większością przedstawicieli radzieckiej elity władzy - co stało się jednym z czynników jego upadku. Na ile różne grupy Radzieckiej elity władzy będą potrafiły przetrwać rozpad własnego państwa i ustawić się w nowych warunkach - na to pytanie jedynie przyszłość może dać odpowiedź.

W systemie radzieckim występowało połączenie władzy politycznej, ekonomicznej i ideologicznej w rękach przywódców partii komunistycznej. Decydowali oni, przez system nomenklatury, początkowo jedynie o obsadzie najważniejszych stanowisk w poszczególnych republikach związkowych. Stopniowo system ten zaczął obejmować również urzędy ze sfery kultury, nauki sortu itd. Praktycznie każda dziedzina życia w Związku Radzieckim podana była w ten sposób kontroli i wszechwładzy partii komunistycznej.

Szczególnie "troskliwie" zajęto się sferą ekonomiczną - dyrektorzy zakładów pracy mianowani byli w myśl partyjnego klucza nomenklatury a instytucje realnie niezależne /związki zawodowe, organizacje młodzieżowe/, poddane były pośredniej /niemniej starannej/ "opiece" partii. Stąd elita w systemie

radzieckim, podobnie jak i w innych państwach o charakterze totalitarnym, występowała wyłącznie w postaci jednolitej elity władzy. Koncepcja "pluralistycznych elit", rywalizujących ze sobą o wpływy w społeczeństwie, była nie tylko nie znana, ale wręcz obca i przeciwna systemowi radzieckiemu.

Socjologiczna teoria elity politycznej pozwala lepiej, jak się wydaje, wyjaśnić procesy zachodzące w społeczeństwie radzieckim a szczególnie w jego grupach kierowniczych. Teoria elity może stanowić cenne uzupełnienie klasowo-warstwowego ujęcia struktury społecznej, wskazując na zjawisko tworzenia się grupy kierowniczej, opartej na wysokim statusie i systemie przywilejów, posiadającej wyraźne poczucie przynależności grupowej, a nawet poczucie odrębności i alienacji od reszty społeczeństwa. W społeczeństwie radzieckim praktycznie wszystkie istotne decyzje we wszystkich dziedzinach życia społecznego, podejmowane były przez członków wąskiej elity władzy. Stąd stwierdzenie zasad funkcjonowania elity i doboru jej członków ma niewątpliwie podstawowe znaczenie dla wyjaśnienia działania organizmu państwowego, w poszczególnych okresach dziejów Związku Radzieckiego. Stosunkowo duża stabilność radzieckiej elity /pomimo okresowych "czystek"/ stanowiła niewątpliwie jeden z podstawowych czynników trwałości Związku Radzieckiego, któremu udało się przetrwać — pomimo szeregu wewnętrznych sprzeczności — przez większą część dwudziestego wieku.

Badanie funkcjonowania elit politycznych w systemach totalitarnych - w tym elity radzieckiej — ma niewątpliwie również duże znaczenia dla samej socjologicznej teorii elity. Teoria elity powstała w końcu XIX wieku jako krytyka liberalizmu ekonomicznego i demokracji parlamentarnej /V. Pareto, G. Mosca/. Wskazując na zjawiska występujące niejako "pod powierzchnią" życia społeczno-gospodarczego, twórcy koncepcji elity podkreślali konieczność badania ukrytych mechanizmów sprawowania władzy politycznej czy ekonomicznej. Analiza klik, mafii czy grup nacisku /pressure groups/, świetnie funkcjonujących również i w systemach demokratycznych, została następnie podjęta przez badaczy anglosaskich /np. H. D. Lasswell, Ch. W. Mills-Brakuje niestety w socjologicznej teorii elity, odniesienia do społeczeństw totalitarnych. Tymczasem społeczeństwa tego typu stanowią wręcz "kliniczny" przykład działania jednolitej, spójnej elity władzy i jej wszechwładzy w ramach systemu społecznego. Przykładowo system społeczeństwa radzieckiego potwierdza sugestię — wprowadzoną do teorii elity przez Millsa — o dominującym znaczeniu partycypacji w instytucjach państwa dla określenia pozycji członków elity. To właśnie w Związku Radzieckim /a wcześniej w systemie carskiej Rosji/, instytucja i sprawowany urząd określały sytuację każdego obywatela. Niewątpliwie szczytowym przejawem tego zjawiska była zasada nomenklatury, zapewniająca wszechwładzę partii komunistycznej a zwłaszcza jej kierowniczych organów. Zasady działania elity radzieckiej pozwalają poszerzyć socjologiczną teorię elity o koncepcja przywództwa i rolę jednostki w elicie. Wybitni przywódcy Związku Radzieckiego a zwłaszcza Stalin, posiadali przemożny wpływ nie tylko na funkcjonowanie systemu społecznego, ale i na działanie elity i dóbr jej członków. Socjologiczna teoria elity pomija niestety rolę jednostki w elicie, ogranicza-

jąc się do poziomu kliku, klanu czy mafii. Wskazane zagadnienie zasługuje niewątpliwie na bliższe rozpoznanie w przyszłych analizach.

Podsumowując, socjologiczna teoria elity, wyrosła z analizy systemów demokracji parlamentarnej, jest możliwa do zastosowania do badania społeczeństw w charakterze totalitarnym. W wypadku tych społeczeństw, elita posiada cechy spójnej elity władzy, monopolizującej najważniejsze sfery życia społecznego. Podobnie, analizie w kategoriach teorii elity poddają się społeczeństwa ery preindustrialnej /np. okresu cesarstwa rzymskiego/, w których również niejednokrotnie występowało połączenie władzy politycznej, ekonomicznej i ideologicznej.

POLITICAL ELITES IN THE SOVIET UNION

S u m m a r y

Soviet leaders exerted great influence not only on the functioning of social order but also on the functioning of elites and on the mechanisms of selection of member of elites. However, the sociological theory of elites neglects the role of on individual in the elite, limiting itself to the level of mafia, clique or a similar group.

The sociological theory of elits, with its roots in the analysis of parliamentary democracy, may also be applied to analysing totalitarian systems.

Następny numer
RUCHU PRAWNICZEGO, EKONOMICZNEGO I SOCJOLOGICZNEGO
(zeszyt 1 za 1993 r.)

zawierać będzie wypowiedzi wybitnych przedstawicieli
nauki prawa na temat:

CO TO JEST PRAWO GOSPODARCZE

Informujemy jednocześnie, iż zeszyty "Ruchu Prawniczego,
Ekonomicznego i Socjologicznego" nabywać można m.in.
we Wzorcowniach Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw
Naukowych PAN w Warszawie i Poznaniu, w Księgarni
Naukowej, ul. Krakowskie Przedmieście 7 w Warszawie oraz
w Księgarni Uniwersyteckiej, ul. Zwierzyniecka 7 w Poznaniu.

Redakcja RPEiS dysponuje jeszcze ograniczoną
liczbą egzemplarzy zeszytów monograficznych:

zesz. 2/1991	- "Problemy samorządu terytorialnego"	(20.000,-)
zesz. 4/1991	- "Prawo polskie a obce"	(35.000,-)
zesz. 2/1992	- "Region-regionalizacja-regionalizm"	(45.000,-)